

Brauer-Benke József

A NÉPI HEGEDŰFÉLÉK TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE

Hegedű szavunk és a vele jelölt hangszertípus történeti áttekintése rámutat arra az általános jelenségre, hogy a terminusok sokszor túlélnek az eredeti eszközt, és az eredeti elnevezések egy később megjelenő hangszertípusra is átkerülhetnek. Ez a tendencia a rokonhangszerekre különösen jellemző. Ezért fontos, hogy egy adott hangszertípus történetét az írott források, az ikonográfiai és régészeti adatok, az etimológiai és tárgymorfológiai vizsgálatok, a recens néprajzi analógiák és nem utolsósorban a környező népek hangszerkultúrájáról összegyűjtött adatok összefüggésrendszerében, vagyis egy komparatív organológiai kutatás keretében vizsgáljuk.

A korábban pengetéssel megszólaltatott lanttípusú hangszerek vonóval történő megszólaltatása erősebb, oldalirányú erőhatásokat eredményezett, ezért a fidulák a lantokhoz hasonló felépítésűek, de azoktól eltérően a húrrögzítésük erősebb, húrtartó lábuk nagyobb. A fidulák korai állapotukban pengetéssel és vonóval is megszólaltatott hangszerek lehettek, és csak a későbbiekben, a már kizárólag vonós lanttípusokon kezdenek megjelenni azok a morfológiai sajátosságok, amelyek a vonóhasználat eredményeképpen jöttek létre. A vonós játéktechnika valószínűsíthető őshazájában, Belső-Ázsiában még a mai hangszeres népzeneben is megragadható jelenség, hogy ugyanazon húros hangszeren pengetéssel és vonóval is játszanak. Ilyen hosszú nyakú, vonós-pengetős lanttípusok a turkesztáni 3 húros *kemancha*, az üzbég és tadzsik *setór* („3 húros”) és a *sheshtór* („6 húros”).¹ Valószínű, hogy a kora középkori *koboz* elnevezések egy része szintén egy vonóval és pengetéssel is megszólaltatott lanttípusra vonatkozhatott.² A belső-ázsiai hangszerek vizsgálata során kimutatták, hogy a kirgiz *komúz* és *kiyák*, a kazak *kobýz*, a mari *kovýzh* és a mongol *khuur* hangszernelnevezések pengetéssel és vonóval is megszólaltatott rokon hangszertípusokat takarnak.³ A hazai hangszertörténeti kutatások alapján szintén valószínűsíthető, hogy a koboz és a hegedű hangszernevek a 15.

1 Konsztantin Vertkov–Georgi Blagodatov–Elza Jázovickaja (szerk.): *Atlas of Musical Instruments of the Peoples Inhabiting the USSR* (a továbbiakban: AMIPIU). Moscow: State Publishers Music, 1975, 223–224. (A hangszernelnevezéseknél az Atlas angol átírású terminusait használom.)

2 Gábray György: Egy hangszertípus útja Ázsiától Európáig. *Magyar Zene*, 21/3. (1980), 223–248.

3 Werner Bachmann: *The Origins of Bowing*. London: Oxford University Press, 1969, 48.

században váltak szét, és hegedűnek a továbbiakban már csak a vonóval megszólaltatott hangszert nevezték. A történeti adatok alapján a Petri Heygethew (1438) és Michael Heygethew (1461) személynevek, illetve ezek mély hangú alakjai, a „haj” indulatszóból képzett Stephano Haygato (1429), valamint Michael Haygato (1453) nevek összefüggésbe hozhatók a hangszer elnevezésével.⁴ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint viszont a *hegedű* szavunk ismeretlen eredetű, és az 1438-ból való Heygethew személynév alapján, a „hej” indulatszóból való származtatás hangtani és alaktani szempontból nem valószínűsíthető.⁵ A hangszertörténet-kutatásban azonban továbbra is tartja magát a feltételezés, hogy valószínűsíthetően a tájnyelvi „héget, hejget” („von, húz”) alakból keletkezhetett a 15. században.⁶ A hangszerelnevezések történeti áttekintése arra mutat, hogy az 1230-tól kimutatható *koboz* név mellett 1350 körül jelent meg a latin *fistula* és *fiella*, 1394-től pedig a *hegedű*.⁷ Fontos kiemelni azonban, hogy a korai „hegedűs” említések nem mindegyike jelenthetett vonóshangszer-játékost, mert még a 17. századból való adatok vizsgálata is arra mutat, hogy a szót „hangszeres zenész” vagy „énekes” jelentéstartalommal is használták.⁸ Ráadásul más hangszernevekhez hasonlóan a *hegedű* sem tekinthető általánosnak a tájnyelvi elnevezések között, mert például a Kis-Küküllő mellől, Háromszékből, a Dráva mellékéről, Csíkból és Gyimesből egyaránt ismert a *muzsika/mozsika*, Moldvából pedig a *cinige*.⁹ A hegedű hangszertípusnak a románoknál szintén több elnevezése ismert: Moldvában *scripcă*, Dobruzsában *țibulcă*, Havasalföldön *lăută*, Olténiában és Dél-Erdélyben *dîblă*, Biharban *higheghe* és Erdélyben *ceteră* vagy *tieceră*.¹⁰ A partiumi Szilágyságból, Biharból és Aradról egyaránt vannak adataink arra, hogy a hegedűsöket „tótoknak” nevezik, amely talán összevethető a már 1499-ből ismert „Michael Thothgedews” személynévvel.¹¹ De az sem kizárt, hogy az udvarhelyszéki marhakolompra alkalmazott „tótlant” tréfás, lenéző elnevezés analógiája állhat a terminus használata mögött.¹² Mindemellett ismert volt egy, a kanalas tótok által árult, egyszerűbb fidulatípus, az úgynevezett „tóthegedű” amely a 19. század második felében már csak játékként funkcionált.¹³

A török hangszereket vizsgáló komparatív hangszertörténeti kutatások felveszik annak a lehetőségét, hogy a belső-ázsiai eredetű vonós lantokat a szomszédos régi kazár (türk) nyelven beszélő népekkel együtt a magyarság a Volga torkolata és

4 Viski Károly: „Hegedű”. In: *Emlékkönyv Kodály Zoltán 60. születésnapjára*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 1943, 47–48.

5 *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára*, I–III. Főszerk. Benkő Lóránd, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970, II., 82.

6 Gábry: *A magyar hegedű*, 588.

7 Uott, 589–590.

8 Viski: i. m., 48.

9 Uott, 45. és Dincsér Oszkár: *Két csíki hangszer: mozsika és a gardon*. Budapest: [Magyar Történeti Múzeum], 1943, 6.

10 Pávai István: *Az erdélyi és a moldvai magyarság népi tánczenéje*. Budapest: 1993, 32.

11 Viski: i. m., 43.

12 *A magyar nyelv szótára*, I–VI. Szerk. Czuczor Gergely–Fogarasi János, Pest: Emich, 1862–74, VI., 380.

13 Uott.

az Azovi-tenger közötti őshazában ismerte meg, és hozta magával a Kárpát-medencébe.¹⁴ Törökország déli részén a Taurusz (Toros) hegységben fennmaradt egy kabaktökből készített régi típusú, rövid nyakú fidula, amelyet a helyi türkmén dialektusban *hegit*, *egit* terminussal jelölnek.¹⁵ Az anatóliai türkmén *hegit* és a magyar *hegedű* elnevezés közötti hasonlóságra 1937-ben az itt kutató Bartók is rámutatott.¹⁶ Valószínű, hogy mind a *hegedű*, mind a *hegit* elnevezés összefüggésbe hozható a szláv *gudok*kal, ezen túlmenően az anatóliai Malatya, Uria (Izmir) és Amasya falvakban elterjedt *giygiy* elnevezés a német *geige* szóval is rokonítható.¹⁷ A korábbi kutatások a középkori személynevekben felbukkanó, először 1224-ből datált *guegus* terminusban a „gégészt”, vagyis az énekest vélük felismerni.¹⁸ Valószínűbb azonban, hogy a *guegus* alak a Johannes de Garlandia 1230-ból származó szótárából ismert *guigue* hangszernévvel azonosítható, amelyet Garlandia a gall *gigue* kifejezésből eredeztet, de amely az ógermán *gige* alakig visszavezethető.¹⁹ A kifejezés a német nyelvben *geige* alakban maradt fenn vonós hangszer, a későbbiekben *hegedű* jelentéssel, amely ilyen formán a Biharban fennmaradt *higheghe* alakkal is rokonítható. Összességében nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy a felsorolt és egymással rokonságban lévő hangszerelnevezések végső forrásai a 9–10. századi forrásokból adatható, a belső-ázsiai nyelvekben előforduló *iklik/iqliq*, *iklij*, *yiklij* terminusok lehetnek, amelyek vonós hangszereket jelöltek.²⁰ A délszibériai török nyelvű népek körében napjainkig fennmaradtak hasonló elnevezésű vonós hangszerek, mint például a kéthúros altáj *ikilí*, a tofalar *igil* és a hakasz *yíkh*.²¹ Nem kizárt, hogy a Szibéria keleti részén élő csukcsok kéthúros *eingengē* elnevezésű vonós fidulája szintén rokonhangszer, amelyet pengetéssel és ütéssel is megszólaltatnak.²²

Alí Dervís 17. századi munkájában arra a következtetésre jut, hogy a Mahmúd Ghaznavi szultán (998–1030) időszakából származó mesék és mondabeli hagyományok alapján a vonós hangszerek feltalálója a buharai Nászir-i-Khuszrau lehetett.²³ Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a tudós, síita (iszmáilita) propagandista és híres utazó Nászir-i-Khuszrau (1004–1072/1078) kétséges, hogy bármilyen hangszert feltalált volna, vélhetően csak az adott korban élt jelentős személyiséghez kapcsolták a hangszertípus feltalálását.²⁴

14 Laurence Picken: *Folk Musical Instruments of Turkey*. London: Oxford University Press, 1975, 323.

15 Uott

16 Uott, 199.

17 Gábry: *A magyar hegedű*, 592.

18 Ecsedy Ildikó: „A középkori népi hangszerez zene nyomozása régi magyar személyneveinkben”. *Magyar Nyelv*, 61. (1960), 85–91.

19 Hortense Panum: *The stringed Instruments of the Middle Ages*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1970, 391.

20 Picken: i. m., 192.

21 AMIPIU, 226–227.

22 Uott, 229.

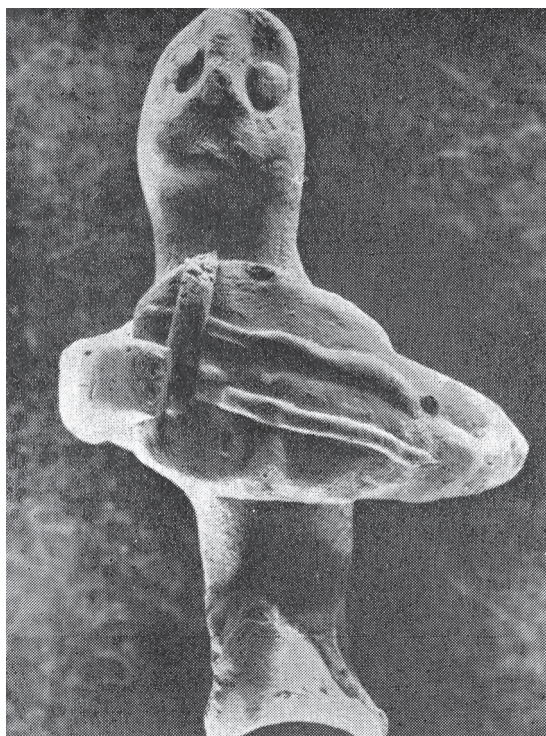
23 Bachmann: i. m., 48–49.

24 Szombathy Zoltán szóbeli közlése.

Szintén a belső-ázsiai eredetet igazolja az a ma is létező gyakorlat, hogy a belső-ázsiai hangszereket olykor vonóval is megszólaltatják. Az etnomuzikológiai kutatások kimutatták, hogy a belső-ázsiai népi hangszeres játéktechnika elemei középkori eredetűek.²⁵

A vonóshangszer-használat vélelmezett még korábbi bizonyítéka lehet egy, a 2–3. századi Baktria–Margiana kultúrából származó terrakotta figura, amely a kezében tartott lanttípust egy nagyobb plektrummal vagy egy frikciós bottal szólaltatja meg.²⁶ (1. kép) A terrakottafigura valószínűleg egy házi tűzhelyet védő idolum, amely a pártus zoroaszterizmus hatására terjedt el a térségben. Az idolum a közeli sztyeppei nomádok egyik hősénekét ábrázolja hangszerével. A belső-ázsiai lantábrázolásokon azonban megfigyelhető a sokszor egészen nagyméretű plektrum alkalmazása, és mivel a korszakból egyéb vonóként értelmezhető ikonográfiai adatról nincs tudomásunk, ezért egyelőre kétséges, hogy valóban vonóshangszer-típus ábrázolásáról van-e szó.

A 9–10. századi források hangszerneveiből viszont már biztosan kimutatható, hogy az *iklik/iqqliq*, *iklij*, *yiklij* terminusok vonóshangszer-típust jelölnek, éppúgy,

1. kép

25 Bachmann: i. m., 54.

26 Fajsulla Karomatov–Veronika Meskeris–Tamara Vyzgo: *Mittelasiien*. Leipzig: Deutscher Verlag für Musik, 1987 /Musikgeschichte in Bildern, Bd. 2., Lieferung 9./, 64–65.

mint az ebből származtatható későbbi *oklu qobuz* hangszerelnevezés.²⁷ A török eredetű „ok/ik” („ij”) jelentésű szóból képzett „okli/iklij” alak jelentése „íjjal vagy vonóval”.²⁸ A vonós hangszerek első egyértelmű leírása a feltehetően török származású Abú Naszr Muhammad al-Fárábí 900-ban megjelent *Kitáb al-múszikí al-kabír* (A zene nagy könyve) című művében található, ahol a szerző leírja a hangszerek megszólaltatásának lehetséges módozatait, és a felsorolás végén olyan hangszerekről tudósít, amelyeket vonóval szólaltatnak meg.²⁹ Ibn Színá vagy Avicenna 1027-ben megjelent *Kitáb as-Sifá* (A gyógyítás könyve) című értekezésében szintén beszámol a vonós hangszerekről, példaként említve az ekkor már széles körben ismert *rabáb* hangszertípust.³⁰ Ibn Khurdádhbih perzsa geográfus-utazó *Kitáb al-maszálík wal-mamálík* (Könyv az utakról és a királyságokról) című művében (846–847) már utal rá, hogy a bizánci öthúros *lira* nagyon hasonló az arab *rabáb*-hoz.³¹ Bár *tanbúr* típusú hosszú nyakú lantnak írják le, egy, a 10. század végére vagy a 11. század elejére datálható, egyetlen fából kifaragott, bizánci hangszer lehet a legkorábbról fennmaradt vonós lanttípus.³² Az ábrázoláson látható, hogy a hangszertest alsó részén egy húr tartó nyúlvány van kialakítva, amely megoldás inkább a vonós lantokra jellemző, ezért feltételezhető, hogy vonós hangszerről lehet szó. A hangszerkutatások arra mutatnak, hogy a vonós hangszerek a 10–11. század folyamán arab átvétellel, a mozarab spanyol és bizánci kultúrákban közel egy időben terjedhettek el.³³ Az ikonográfiai adatok szintén alátámasztják a vonós hangszerek kettős, különböző irányú európai megjelenéseit. Az észak-spanyolországi La Riojában a San Millán de la Cogolla kolostor 920–930-ra datált kéziratában látható János apokaliptikus látomása, ahol „Isten kitaharásai” játsszák a Báránynek énekét nagyméretű, *fidula* típusú vonós hangszereken, hogy meggyőzzék a fenevadat.³⁴ (2. kép a 48. oldalon) A 10. vagy a kora 11. századból származik az a bizánci elefántcsont szelence, amelyen egy zenész keleti játéktechnikával játszik egy *fidulán*.³⁵ (3. kép a 48. oldalon) Az adatok összességükben arra mutatnak, hogy a keleti eredetű vonós hangszerek egymástól függetlenül jelenhettek meg spanyol és bizánci területen. A különböző eredetet bizonyítja, hogy amíg a nyugat-európai ábrázolásokon frontális (felső vagy alsó állású, 4. kép a 48. oldalon), addig a közel-keleti és a bizánci ábrázolásokon jellemzően laterális (oldalsó állású) hangolókulcsok láthatók.³⁶ (5. kép a 48. oldalon) Mivel a pengetett húros hangszereknél ki-

27 Bachmann: i. m., 54.

28 Picken: i. m., 192.

29 George Henry Farmer: „The origin of the arabian lute and rebec.” *Journal of the Royal Anthropological Society*, 1930, 767–783.

30 Rudolphe d’Erlanger: „La Musique Arabe”, I–VI. Paris: Geuthner, 1930–1959, II., 234.

31 George Henry Farmer: „Ibn Khurdádhbih on musical instruments”. *Journal of the Royal Anthropological Society*, 1928, 509–518.

32 Frederik Crane: *Extant Medieval Musical Instruments. A Provisional Catalogue by Types*. Iowa City: University of Iowa Press, 1972, 15., 10. kép

33 Curt Sachs: *The History of Musical Instruments*. New York: Norton, 1940, 275–276.

34 „habentes citharas Dei” – Bachmann: i. m., 29., 1. kép.

35 Uott, 36., 9. kép.

36 Uott, 76.

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

sebb a hangszertestre eső feszültség, a húrokat elég a fedőlaphoz vagy az alsó tőkéhez rögzíteni. A vonós hangszereknél azonban ez a rögzítési mód már nem elegendő, mert a vonóval megszólaltatott húrokra nagyobb, oldalirányú feszültség hat, illetve nagyobb a kilengésük is. Ezért a hangszer korai formáján (ahogyan 11–12. századi ábrázolásokon jellemzően megjelenik) hurok segítségével a hangszertesten átnyúló nyak alsó részéhez erősítették a húrokat (6. kép). Későbbi fejlemény, amikor azokat egy közbeiktatott húrtartó szerkezet segítségével a kávához rögzítik.³⁷ (7. kép) A vonó által keltett erőhatás miatt a húrnak minél távolabb kell lennie a hangszernyaktól és a hangszertesttől, ezért a nagyobb méretű húrtartó láb általában vonós hangszert feltételez.

Korábban az ókori eredetű kitharák vonós változatai miatt a vonóhasználatot európai találmánynak tartották.³⁸ A vonós *kithara*-ábrázolások egyike sem bizonyult azonban a 11. századnál korábbinak, ezért valószínűsíthető, hogy a keleti eredetű vonót kezdték el az ókori eredetű pengetett *kitharák*ra is alkalmazni (8. kép az 50. oldalon). A román kori templomszobrokon a vonós *kitharák* mellett a 12. századtól egyre gyakoribbak a vonós *fidula*-ábrázolások.³⁹ A *fidula* hangszertípust a 10–11. századi mozarab kéziratokban *citharának* nevezték.⁴⁰ Ezzel szemben a bizánci birodalomban, ahol a pengetéssel megszólaltatott ógörög *lira* hangszertípus már ismeretlen volt, a terminust a vonós hangszerekre kezdték el alkalmazni.⁴¹

6. kép

7. kép

37 Uott.

38 Carl Engel: *Researches into the early History of the Violin Family*. London: Novello, 1883, 10.

39 Bachmann: i. m., 62.

40 Uott, 187.

41 John Henry van der Meer: *Hangszerek az ókortól a napjainkig*. Budapest: Zeneműkiadó, 1988, 37.

A bizánci líra Novgorodban már az 1055–76 közötti időszakban megjelenik, de a 14. századból ismertek a később népi hangszerként fennmaradó, jellegzetes körteforma hangszertestű, rövid nyakú vonós lírák is.⁴² Nyugat-Európában, Elzászban szintén megjelent a vonós líra: az 1180-ból datált Herrad von Landsberg, Odilianberg apátnője által írt *Hortus Deliciarum*ban szintén látható ez a hangszertípus.⁴³ A korábban elpusztult fekete-erdei Szent Balázs-kézirat alapján készült 13. századi Gerbert-féle „De Cantu et Musica Sacra” című könyvben szintén szerepel a jellegzetes körte formájú vonós líra.⁴⁴ (9. kép).

8. kép

A bizánci líra balkáni elterjedésének legkorábbi adata a nyugat-koszovói Decsani kolostor 1335–1350 körül készült freskóján látható hangszerábrázolás.⁴⁵ A rövid nyakú fidulák közé sorolható líratípusok a mediterráneum keleti részén vonós népi hangszerként a 20. századig fennmaradtak. Idesorolható a dalmát és a krétai líra, a macedón *lirica*, a török *fasil kemençe*, a bolgár *gadulka* és az ukrán háromhúros *gudok*. A magyarországi délszláv népcsoportok használatában a nyelvterület déli részén maradtak fenn a korábbi típusokat tükröző népi fidulák. A *lirica* elnevezésű rövid nyakú fidulát Horvátországban már csak Dubrovnik környékén ismerik, de a korábbi feltételezések szerint régebben nagyobb lehetett a hangszertípus elterjedtsége, és az ősi mediterrán kultúrájukhoz tartozónak vélték.⁴⁶ A *lirica*hoz hasonló felépítésű török *fasil kemençe* fidulatípusról azonban kimutatták, hogy nem Bizáncból, hanem Nyugat-Európából származik.⁴⁷ Ezért valószínűsíthető, hogy más hangszerekhez hasonlóan a később elterjedő, modern felépítésű fidulák a legtöbb

42 Crane: i. m., 16., 11. kép

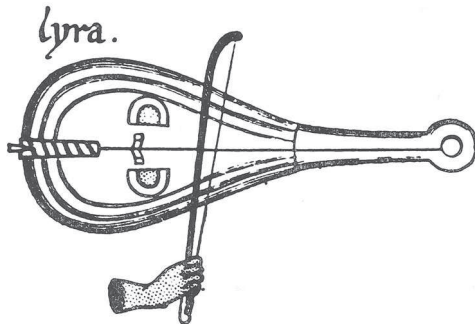
43 Panum: i. m., 161.

44 Uott, 346.

45 Roksanda Pejović: „Balkanski Narodni Instrumenti”. In: *Musicological Annual (Muzikološki zbornik)*, 25., Ljubljana (1989), 81–88.

46 Božidar Širola: *Svirajke s udarnim jezičkom*. Zagreb: Tisak nadbiskupske tiskare, 1937, 116.

47 Picken: i. m., 317–318.

9. kép

helyen átvették a korábbi típusok elnevezését. A görög *líra* másik típusa, amely a *pontuszi lyra* elnevezésben is megragadható, a Fekete-tenger környékén terjedt el. Törökországban szintén megtalálható ez a hangszertípus, ahol *karadenis kemençe* az elnevezése. Ezért feltételezhető, hogy a Feketetenger-melléki hangszertípus rokonítható a Fekete-tenger keleti partján élő lâz népcsoport által használt *ardanucsi* elnevezésű fidulával, és a hangszer általuk került Anatóliába.⁴⁸

A vonóval megszólaltatott lantok másik csoportjába, a hosszú nyakú fidulák közé tartozik az egyhúros *guszla*.⁴⁹ Horvátországban leginkább *gusle* az elnevezése, amivel kapcsolatban a horvát kutatók hajlanak arra, hogy a horvátok még a Kárpátokon túli őshazájukból hozták magukkal.⁵⁰ A hangszer archaikus ósláv/nyugat-ázsiai játéktechnikája szintén ezt látszik alátámasztani.⁵¹ Bár a szerb írott forrásokban a *guszla* elnevezés már a 12. században felbukkan, a hangszertípus legkorábbi ábrázolása csak Gavril Trojčanin 1643-as zsoltárából ismert.⁵² A *guszla* a szerbeknél és a montenegróiaknál a hősénekek kísérőhangszereként szolgált, ezeknek az énekeknek gyakori témája volt a törökökkel való harc. A horvátoknál, Zagorje környékén a lakodalmakhoz háromtagú vonós zenekar (2 *gusle* és egy háromhúros *bajs*) szolgáltatta a zenét.⁵³ Boszniában, Hercegovinában, Montenegróban, Szerbiában és Horvátországban, Zagorje környékén az egyhúros *guszlák* terjedtek el. Lika-Krbava tartományban és a vele szomszédos Boszanszka Krajínában kéthúros változatuk is kialakult. A hangszernyak a régebbi típusokon gyakran kecske- vagy lófejben, ritkábban egyéb állat ábrázolásában végződik.⁵⁴ A hangszertestet és a hangszernyakat, illetve az ugyanazon anyagból készített vonót is gyakran díszesre faragták, ornamentikával díszítették.⁵⁵ A hangszertípus régisége és harci éneket kísérő funkciója miatt több népcsoportnál is nemzeti hangszernek tekinthető. Más hangszerelnevezésekhez hasonlóan a *guszla* nevet is átvették, és a többhúros rövid nyakú fidulák elnevezéseként is felbukkan a Balkánon. Bulgáriában a *guszlának* két típusa ismert: a hosszú nyakú, domború hátú lanttípusra ha-

48 Uott, 319.

49 Mivel magyar nyelvterületen leginkább a szerb hangszerek elterjedéséről vannak adataink, ezért magyar nyelven a *guszla* elnevezést vehetjük általános terminusnak.

50 Širola: i. m., 116.

51 Wilhelm Stauder: *Alte Musikinstrumente in ihrer vieltausendjährigen Entwicklung und Geschichte*. Braunschweig: Klinkhardt & Biermann, 1973, 180.

52 Pejović: i. m., 84.

53 Širola: i. m., 116.

54 Az MTA BTK Zenetudományi Intézet Zenetörténeti Múzeum Gyűjteménye: medvefejes *guszla*, leltári szám: 85.13; kecskefejes *guszla*, ltsz: 2013. 1. 1-2.

55 A Zenetörténeti Múzeum Gyűjteménye: lófejes *guszla*, ltsz: 2013.2.

sonlító egyhúros változat és egy rövidebb, a líricára hasonlító kéthúros változat.⁵⁶ A Pest megyei Tökölről egy bunyevác adatközlő négyhúros guszlát említ, amely a Bácskából származott.⁵⁷ A guszla Macedóniában a rövidnyakú fidula, a *k'emene* másika neve.⁵⁸

A fidulák magyar nyelvterületen való elterjedéséről kevés ikonográfiai adat áll rendelkezésre, de ezek összességükben arra mutatnak, hogy az idők folyamán több különböző fidulatípus is használatos lehetett. A legkorábbi adat a pécsi székesegyháznak az apokalipszis egyik vénjét ábrázoló 11. századi szobra, amelyen egy hosszúkás, vékony hangszertestű, rövid nyakú fidula látható.⁵⁹ (10. kép) Lajtha még úgy vélte, hogy bizánci stílusú ábrázolásról van szó, és a hangszertípust is bizánci eredetűnek tartotta.⁶⁰ A későbbi művészettörténeti kutatások azonban rámutattak, hogy a pécsi székesegyház szobrai a francia moissaci és emiliai stílusból kiinduló plasztikai fejlődéshez sorolhatók.⁶¹

Elvileg a 14. század végére datálható a Szabolcs-Szatmár megyei csegöldi templom szárnyasoltárán látható, fidulán játszó egyik angyalfigura.⁶² (11. kép) A szárnyasoltár festményét a rajta látható dátum és monogram alapján B. E. mester készítette, és az úgynevezett felvidéki stílusirányzat jellegzetességeit mutatja. Nemrégiben azonban felvetődött annak a lehetősége, hogy a csegöldi táblaképek csak a 19. századi műkincs-kereskedelem révén kerültek Magyarországra.⁶³ A festményen látható hangszertípus valószínűleg a bizánci eredetű *gitár-fidula* vagy másképp *minnesänger-fidula*, amely jellemzően 4 vagy 5 hú-

10. kép

56 Atanaszov Vergilij: *Szisztematika na bulgarszkite narodni muzikalni insztrumenti*. Szófia: Izgatyelsztvo na Balgarszkata akademija na najkite, 1977, 170–171.

57 Deisinger Margit: *Népi hangszerek, zenei élet (délszláv)*. Tököl/Pest 1952 Etnológiai Archivum 3031/4–7.

58 Alekszandr Linyin: *Narodnitye muzicski insztrumenti vo Makedonija*. Szkopje: Makedonszka knyiga, 1986, 56.

59 Keresztúry Dezső–Vécsey Jenő–Falvy Zoltán: *A Magyar Zenetörténet Képek könyve*. Budapest: Magvető 1960, 31., 2. kép

60 Lajtha László: „Magyar hangszerábrázolásokról”. In: Berlász Melinda: *Lajtha László összegyűjtött írásai*. Budapest: Akadémiai, 1992, 218.

61 Dercsényi Dezső: *Rómán kori építészet Magyarországon*. Budapest: Európa, 1972, 10.

62 Keresztúry–Vécsey–Falvy: i. m., 30.

63 Terdik Szilveszter: „Csegöld középkori temploma és a csegöldi táblaképek”. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, Nyíregyháza 42/2. (2007), 177–192.

ros, c hangnyílású, gitárformájú, még nem kávas hangszertestű fidulatípus.⁶⁴ A bizánci *gitár-fidula* nyugat-európai jelenléte már a 11. századtól adatolható, és egyéb fidulatípusoktól eltérően már a kezdetektől a mellkashoz, majd az állhoz szorítva szólaltatták meg, ami a későbbi hegedűs játékmód alapja.⁶⁵ (12. kép)

11. kép

12. kép

Más típusú, ovális testű vonós fidulán játszik a Mátyás király budai palotájából előkerült, 15. századi égetett mázas csempetöredéken látható jokulátor.⁶⁶ (13. kép az 54. oldalon) Az ovális fidula pengetett típusa a 11. században jelenik meg spanyol nyelvterületen, és a 12. századtól már vonóval is megszólaltatják, de ebben az időszakban még a vertikális tartású keleties játékmóddal.⁶⁷ A 13. században már egymás mellett él a nyugati és a keleti, majd a 13. század végétől állandó-

64 A Zenetörténeti Múzeum Gyűjteménye: gitár-fidula kópia, ltsz: 70.29.1.

65 Bachmann: i. m., 88.

66 Zolnay László: *A magyar muzsika régi századaiból*. Budapest: Magvető, 1977, 260.

67 Bachmann: i. m., 30. 2. kép.

13. kép

14. kép

sul a vállhoz vagy az állhoz szorított nyugati játéktechnika. A budai palota csempéjén látható hangszertípust valószínűleg a Beatrix királyné kíséretéhez tartozó olasz zenészek hozták Magyarországra. Bár ezzel kapcsolatban Gábry György felveti annak a lehetőségét, hogy ez a forma jellegzetes közép- és kelet-európai típus, ami a hegedűvé alakuló koboz is lehetett.⁶⁸

Egy 1683-as keltezésű, „Ungarische Wahrheitsgeige” című politikai röpirat egy, a nyugati hegedűktől eltérő hangszertípusról tudósít, és a leírásból arra lehet következtetni, hogy a 17. századi magyar hegedű felépítésében a Fekete-tenger melléki lírákkal rokonítható, de azoktól eltérően nyugati tartásmóddal játszottak rajta.⁶⁹

1750 körül készült Gottfried Rogg és Melchior Rein színezett rézmetszete, amelyen egy sörrel teli kupával táncoló kurucnak húzza a talpalávalót egy társa,

68 Gábry: *Egy hangszertípus útja Ázsiától Európáig*, 233.

69 „Ungarischer Wahrheits-Geige Oder Eigentlicher Entwurf des Ungerlands wie auch die Beschaffenheit dieser Nation samt allem Verlauff woraus dieses Ungarische Übel geflossen bis hier gewachsen und jetz in so grosse Flamme ausgeschlagen. Aus dem Ungarischen in das Teutsche übersetzt.” Gedruckt zu Freyburg Anno 1683.

15. kép

16. kép

akivel ilyenformán, a németek dúlása ellenére, csak azért is poharat üritgetve vígadoznak”.⁷⁰ (14. kép) Sárosi Bálint a képen látható fidulatípust a gorálok *zlobcoki fidulájával* rokonította.⁷¹ A hosszúkas, vékony testű, négyhúros fidulán S alakú hanglyukak vannak, és oldalsó kulcsállású fejben végződik, ami nyugati hatást tükröz.⁷²

Amint azt Johann Martin Stock 1779–80-as galántai cigányzenész-ábrázolásai mutatják, a verbunkos muzsika elterjedésével együtt a modern, nyugati típusú hegedűsalád hangszereinek népzenei alkalmazása ebben az időben kezdi el kiszorítani a használatból a korábbi hegedűféléket.⁷³ (15–16. kép)

Összegezve az adatokat valószínűsíthető, hogy a honfoglaló magyarság már ismerhetett egy pengetéssel és vonóval is megszólaltatott lanttípust. A történeti

⁷⁰ „Hungarus exsultat cunctos Spoliare rapina Teutonici praeda pocula plena bibit.”

⁷¹ Sárosi Bálint: *Hangszerek a magyar néphagyományban*. Budapest: Planétás, 1998, 63.

⁷² A Zenetörténeti Múzeum Gyűjteménye: *zlobcoki fidula*, ltsz.:72.22;

⁷³ Galavics Géza: A klasszicizáló késő barokk (1770-es évek-1800). In: *Magyar Művészet a kezdetektől 1800-ig*, Budapest: Corvina, 2001, 427.

adatok és az etimológiai vizsgálatok arra engednek következtetni, hogy csak a 15. században kezdenek különválni egymástól a már csak vonóval megszólaltatott, hegedűnek nevezett fidulatípusok és a koboznak nevezett lanttípusok. A történeti források elemzése emellett arra is rámutat, hogy egészen a 18. századig nem jellemző az egzakt módon különbséget tevő terminusok használata, és a „hegedűs” szót sokszor „húroshangszer-játékos” vagy „zenész” jelentéstartalommal is használták. A vonós hegedűfélék tekintetében különböző irányú külső hatásokkal is lehet számolni, mert a 9–10. században magyar nyelvterületen a nyugati vonós kithara és fidula és a bizánci líratípusok is megjelenhettek, amit tovább színesített egy, a 15. századi Itáliából érkező fidulatípus felbukkanása, amelynek jelenlétét a budai palota csempetöredéke tanúsítja. A történeti adatok áttekintéséből az derül ki, hogy a 17. században a német és olasz hegedűtípusok mellett még egy, a nyugati vonós hangszerektől eltérő, keleti eredetű magyar hegedűnek nevezett fidulatípust is használtak, illetve még a 18. század közepén is népszerűek voltak a modern hegedű ismertetőjegyeit már magukon viselő, régebbi fidulatípusok. A modern hegedűcsalád tagjai csak a barokk vonós kamarazenekarok mintájára létrejött cigányzenekarokkal, a 18. század végén terjednek el szélesebb körben, és szorítják ki a használatból a korábban használt hegedűféléket, és a *hegedű* terminus végül az észak-itáliai eredetű hangszertípus elnevezéseként él tovább.

ABSTRACT

JÓZSEF BRAUER-BENKE

A HISTORICAL SURVEY OF FOLK FIDDLE TYPES

A historical survey of folk fiddle types allows one to conclude that the ancestors of modern Hungarians at the time of entering the Carpathian Basin are likely to have known a lute type both plucked and played with a bow. Thus it is only in the 15th century that such lutes gave rise to two separate types, one being a type of fiddle called *hegedű*, played exclusively by using a bow, and the other a lute type known as *koboz*. Analysing the historical sources further demonstrates that up to as late as the 18th century the use of exact terms for different instrument types was not common; the term *hegedűs*, for instance, might be used varyingly to refer to any string instrument player and even to any musician. When considering the origins of various fiddle types played with a stick, one must also reckon with a number of external influences from different directions, since the Hungarian-speaking regions in the 9th to 10th centuries may have seen the appearance of western kithara and fidula types as well as Byzantine lyres, a situation made even more complex by the introduction from Italy of a type of fidula in the 15th century, as attested by a tile fragment found in Buda Castle. Historical data also offer evidence for the presence in the 17th century of a fidula type of eastern origin called the Magyar fiddle, in addition to all the German and Italian fiddle types. It is only in the late 18th century and through the influence of Gypsy orchestras imitating the Baroque string ensembles that the various instruments belonging to the family of modern violins and originating in the north Italian region were more widely distributed and came to supplant earlier fiddle types.

József Brauer-Benke (Budapest, 1970) studied ethnography, folklore, cultural anthropology, and African studies at Eötvös Loránd University in Budapest from 1995–2000, and from 2001–2004 he completed the Doctoral Programme in European Ethnology at the same institution. His doctoral dissertation examined the history of Hungarian folk musical instruments. He has been a lecturer in the African Studies Programme at Eötvös Loránd University in Budapest from 2003–2008, and has lectured at the Franz Liszt Academy of Music since 2008. He also worked in the Laczkó Dezső Museum in Veszprém from 2006–2007 as resident ethnographer and museologist. He currently holds an appointment as organologist and museologist at the Institute for Musicology in the Research Centre for the Humanities at the Hungarian Academy of Sciences. His publications focus on folk musical instruments and the history of folk society. His book on African musical instruments was published in 2007 in Budapest; and in 2012 he organised an exhibition on Hungarian folk instruments for the Museum of Music History. He is currently involved in comparative research into the history of African folk musical instruments.